

тайёрловчи Муталлибов С.М. – Т. 2. – Тошкент: Узбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1961. – 427 с.

***

В данной статье сопоставляются морфологические вазны (формы) Махмуда

Кашгарского в "Диван лугат ат-турк" с арабскими морфологическими вазнамы.

***

In given article are compared morphological vazn (forms) which used Mahmud Kashgary in "Diwan lugat at-turk" with Arabian morphological vazn (forms).

Н. Парпиев

АРАБ ЕСІМДІК КАТЕГОРИЯСЫНА ҚАТЫСТЫ АТАУЛАРДЫ ҚАЗАҚШАЛАУ ЖОЛДАРЫ

Қазақ тілінде араб грамматикасына арналған оқулық жазу барысында авторлар міндетті түрде термин мәселесін қарастыруға мәжбүр.

Терминге анықтама беретін болсақ, К. Аханов «Тіл білімінің негіздері» атты кітабында былай дейді: «Жалпы тіл-тілдің лексикасында ғылым мен техниканың алуан түрлі салаларында қолданылатын арнаулы сөздер бар. Олар терминдер деп аталады» /1, 161/. Осы тұрғыда басқа сөздермен салыстырғанда терминдердің ерекшелігі неде? Бірінші ерекшелік бойынша, сөз өзінің полисемантикалық қасиетіне байланысты мәтінге, контекске байланысты түрлі-түрлі мағынада жұмсалып, көп мағыналы болып келсе, ал терминдер негізінен бір мағынада ғана қолданылуы тиіс. Демек, бір мағыналы болу терминдерге тән, басты қасиет.

Мысалы, артикль, артикуляция, бос етістіктер деген терминдер қандай бір контексте қолданылсын, олардың әрқайсысы әрдайым өзіне тән негізгі бір ғана мағынасында қолданылады және сол бір ғана мағынасында ұғынылады.

Екінші қасиеті терминдер ғылым мен техника саласында қолданылуына байланысты олардың көркем сөзге тән эмоционалды бояу, экспрессивті қызмет сияқты қосалқы функциялары болмайды.

Сондықтан да бір тілден екінші тілге терминдерді аударуда оның басты белгілері қатаң түрде ескерілуі тиіс, олар: нақтылық, сәйкестік, бірмағыналылық. Сонымен қатар терминге балама беруде оның қысқалылығы және ықшамдылығы ескерілуі қажет. Сонымен қатар терминге

балама табуда оның әуезді, яғни естілуі құлаққа жағымды, бөтен, ұнамсыз ассоциация тудырмайтын болуы керек. Терминнің осы қасиеттерін басшылыққа ала отырып, араб тілі грамматикасының терминдерін қазақшалауда мына мәселелерді ескеру қажет: араб тіліндегі грамматикалық терминдерді қазақ тілінде қолдану аясының сәйкестігі, өзге тілдердегі терминдердің қазақ тіліндегі аудармасын білу, оқулық не оқу құралдарының авторлары не құрастырушылары қолданған терминдерді зерделеу. Осы мәселелерді ескере отырып, терминдерді аударудың мына жолдарын қолданған жөн:

1. Қазақ және араб грамматикасының категорияларының атауларын аударуда толықтай сәйкес келетіндерін сол қалпында қалдыру. Мысалы зат есім, сын есім, жалғау, септік, етістік т.б.

2. Терминдердің мағынасына сай аудармасын беру, мысалы үстеу, айқындауыш т.б.

3. Қазақ тілінде жоқ грамматикалық атауларды араб тіліндегі үлгісін сол күйінде қалдыру. Мысалы, масдар, хал, нақыс етістік т.б.

Дегенмен де араб тілі мен қазақ тілі жүйесінің өзгешелігі кейбір терминдердің баламасын беруде қиындықтар туғызатынына дау жоқ. Сондықтан да осындай мәселелерді жүзеге асыруда араб тілінің есім сөзге қатысты кей терминдерді кеңірек қарастырайық.

Араб тілі грамматикасында есім сөздер өзгертін (муғраб - معرب) және өзгермейтін (мабни - مبني), яғни

грамматикалық тұрғыдан өзгеріске түсетін және өзгеріске түспейтін болып екіге бөлінеді.

Араб тілінде бар жоғы осы үш септік бар. Бұл атаулар Шагаль, П.В. Чернов, Н.В. Юшманов оқулықтарында «именительный – مرفوع, винительный – منصوب, родительный – مجرور» деп аталған. Осыған байланысты орыс тілінен аударылған атаулар қазақ оқулықтарында тура аударылып берілген. Олар: марфуғ - مرفوع (атау), мансуб - منصوب (табыс), мажрур - مجرور (ілік).

Мысалы: Мұхаммед кірді – دخل محمد,
Кітапты алдым – اخذت الكتاب

Бірінші мысалда Мұхаммедтің атау септігінде тұрғанын көреміз. Яғни араб тілі мен қазақ тіліндегі атау септік категориясы толығымен сәйкес.

Ал екінші мысалда кітаптың табыс септігінде тұрғанын көреміз. Бұл да қазақ тіліндегі тура толықтауыштың табыс септігіндегі үлгісімен толық сәйкес келеді.

Ал ілік септігі шартты түрде алынған термин. Өйткені араб грамматикасына сай септеуліктерден кейінгі сөздердің барлығы ілік септігінде тұрады. Алайда септеуліктердің мәніне байланысты ілік септігінде тұрған сөздер басқа септіктерде келеді.

Мысалы: «Бөлмеде» – في غرفة, бұл жерде септеуліктің «ішінде» деген мән беруіне байланысты «бөлме» барыс септігінде тұр. Алайда араб грамматикасында «бөлмеде» деген сөз ілік септігінде тұрған болып есептелінеді.

«бөлмеден» – من غرفة, септеуліктің мәніне байланысты «бөлме» жатыс септігінде тұр. Дегенмен араб грамматикасы бойынша «бөлмеден» ілік септігінде болады.

«Ахметпен бірге» - أحمد مع. Бұл тіркесте Ахметпен көмектес септігінде тұр. Ал араб грамматикасы бойынша бұл сөз ілік септігінде тұрған деп түсіндіріледі. Сондықтан да ілік септігі осыған байланысты шартты түрде алынған.

Сол сияқты табыс септігінің функциясына байланысты сөздерге кеңірек тоқатлайық.

Араб есім сөздерінде келетін «хал – حال» термині табыс септігінде келеді. Ол

іс-әрекеттің қалай орындалғанын және орындалатынын білдіріп тұрады. Бұл «хал» термині қазақ тілінде синтаксистік тұрғыда қимыл – сын пысықтауыш деген мағынаны білдіреді. Мысалы: Әскер жеңіспен оралды – عاد الجيش ظافرا

Бұл мысалда әскердің жеңіспен оралғандығын баяндап, сөйлемдегі іс-қимылды пысықтап, пысықтауыштың қызметін атқарып тұр.

Терминдік атауына тоқталатын болсақ, А. Жолдасов, А. Жунусов «Қазіргі араб тілі» оқулығында «жеңіспен» деген сөз функциясындағы сөздерді «хал» деп атау берген. Тағы да мұнда «екі іс-қимыл бір мезгілде болса – хал муқаран, ал бір іс-қимыл бұрынырақ, бірақ оған кейінгінің себебі болса – хал муқаддар, деп екіге бөлген /2, 179/.

Ал Ш.Қалиева мен Б.Жұбатованың мектепке арналған «Араб тілі» оқулығында былай делінген. «Араб тілінде қимыл-сын пысықтауышты «хал» деп атайды. Ол іс-әрекеттің қалай орындалғанын немесе орындалатынын білдіреді, деген /3, 126/.

Сондай-ақ, жоғарыда айтып өткеніміздей, мұндағы қимыл-сын пысықтауыш хал үстеуінің синтаксистік тұрғыдағы мағынасы. Сондықтан да бұл екі оқулыққа қолдау көрсетіп, сөз таптары тұрғысында табыс септігінде тұрған есімшелерді осылай атап, «хал» деген терминді қолдануды ұсынамын.

Тағы да сол сияқты табыс септігінде келетін терминдердің бірі «зарф – ظرف» термині. Бұл термин қазақ тілі грамматикасында сөз табы тұрғысында үстеуді, ал сөйлемдегі қызметі бойынша пысықтауышты білдіреді. Бұл іштей екіге бөлінеді, олар: зарф заман – ظرف زمان және зарф мақан – ظرف مكان, яғни «заман үстеуі» және «мекен үстеуі» немесе синтаксистік тұрғыда «заман пысықтауышы» және «мекен пысықтауышы» деген ұғымдарды білдіреді. Негізінен мекен үстеу септеуліктер арқылы жасалады. Сондықтан табыс септігінің қызметін ашу үшін заман үстеу туралы сөз айта аламыз.

Мысалы: Астанада бір ай тұрдым – مكنت بالاستانا شهرا

Көрсетілген мысалда табыс септігіндегі «бір ай» тіркесі уақытты меңзеп, пысықтап тұр.

Бұл термин туралы Гранде «Курс арабский грамматики» атты оқулығында былай деген: «Арабские авторы эти имена называют «зуруф – ظروف» термином, которым обозначаются как наречия места и времени, так и несобственно предлогом места и времени» /4, 411/.

А. Жолдасов және А.Жунусов өз оқулықтарында «мекен және заман зарфы» деп атаған /2, 166/. Сондай-ақ атау ұғымға сай, әрі ықшамды берілген. Бірақ та «зарф» деген сөздің қазақша «үстеу» деген мағынасын берген абзал. Өйткені бұл терминді оқырманға түсіндергенде, оның арабша атауының ескерілетіні сөзсіз. Сонымен қорыта келе, бұл терминді «мекен және заман үстеуі» деп атасақ та болады.

Араб тілі грамматикасында бастауыш пен баяндауыш екі түрде келеді. Бірінші есімнен басталатын сөйлемде бастауыш мубтада – م ب تدا , ал баяндауыш хабар – خ بر , деп аталады. Мысалы: Мұхаммед ержүрек – محمد شجاع

Бұл мысалда «Мұхаммед» бастауыш, ал «ержүрек» баяндауыш болып тұр. Екіншісі, етістіктен басталатын сөйлемде бастауыш «фағил» – فاعل , ал баяндауыштың қызметін етістіктің өзі атқарады, яғни «фиғл» деп аталады.

Мысалы: Жұмысшы шаршады – العامل العامل. Бұл мысалда «жұмысшы» бастауыш, ал «шаршады» етістігі баяндауыштың қызметін атқарып тұр.

Бұл терминдер қазақ және орыс тілінде бастауыш және баяндауыш болып, бір түрде ғана келеді. Алайда араб тілін меңгерушілерге екеуін айыра көрсету қажеттігі туады. Бір терминмен шектелсек, шатасу тууы әбден мүмкін. Сондықтан араб тіліне байланысты оқулықты жазушы авторларға осы жайды ескере отырып, термин қалыптастыруда мүмкіндігінше барлық жолдарды пайдаланып, бір жүйеге келтіру уақыты келді.

***

1. Аханов. К. Тіл білімінің негіздері. Алматы «Санат», 1993
2. Жолдасов А., Жунусов А. Қазіргі араб тілі, 2-бөлім, Алматы, 2002
3. Жұбатова Б., Қалиева Ш. Араб тілі. 11 сыныпқа арналған оқулық, Алматы, «Мектеп», 2003
4. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Москва «Восточная литература» РАН, 1998

***

В статье рассматриваются термины арабской грамматики в казахских учебниках, в частности склонение имен и их функции в предложениях.

***

The article deals with terms of Arabic grammar in Kazakh manuals such as cases.

Э. Сейдахмет

ҚЫТАЙ ИЕРОГЛИФІНІҢ ПАЙДА БОЛУЫ

Қытай иероглифі әлемдегі өте ерте пайда болған жазулардың бірі және ол бүгінгі күнге дейін қолданыста. Оның бесте алты мың жыл алдында ең алғашқы үлгісі пайда болды. Оған дәлел Шиан провинциясы Банбо елді мекенінен табылған фарфор ыдыстағы жазу, бұл ең ертедегі қытай иероглифі саналады. Әйтсе қытай иероглифі қалай пайда болған?

Қытай жазуы дыбыстық алфавит емес, буындық-мағыналық жазу болғандықтан, оның өзіне ғана тән жасалу жолдары бар. Оларды пиктограммалы иероглифтер «象形造字法», нұсқамалы иероглифтер «指事造字法», идеографиялық иероглифтер «会意造字法», идеофонограммалық иероглифтер «形声造字法» деп төрт түрге жіктеуге болады.